

VALUCH TIBOR

KÖZELÍTÉSEK A MINDENNAPOK KULTÚRÁJÁHOZ 1948–1989

Bevezetés

Az államszocialista rendszer kialakulása összetett változásokat hozott magával Magyarországon nemcsak a politikában, a gazdaságban és a társadalomban, hanem a mindennapi életben, a mentalitásban és az értékrendszerekben is. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a politikai és ideológiai feltételek átalakulása milyen hatást gyakorolt a kultúrára, a társadalmi magatartásra, a mindennapi életre. A politika és a mindennapi élet, a kommunista ideológia és a mindennapi élet gyakorlatának viszonya az értékrendszerekben, magatartásformákban, a köz- és magánterek formálódásában egyaránt tetten érhető. Szintén izgalmas elemzési szempont a hagyományos, alapvetően individualista, polgári gondolkodásmód és a rendszer által kialakítani próbált, a közösség elsőbbségét kiemelő, új szocialista embereszmény között feszülő ellentmondások és konfliktusok kérdése is. Ennek praktikus megjelenési formájává vált többek között a fogyasztás, amelynek felértékelődése a hatvanas évektől jelentősen befolyásolta az egyes társadalmi csoportok gondolkodását viselkedését. Ezek áttekintése révén lehet megérteni, hogyan változott meg a mindennapok kultúrája az államszocializmus Magyarországon.

Ideológia, politika és társadalom a kommunista hatalomátvétel után

A második világháború befejeződését követően a Szovjetunió érdekszférájába került országban megkezdődött a totális diktatúra kiépítése. A megváltozott társadalmi és politikai viszonyok között az ideológia gyorsan elvesztette eredeti funkcióját, dogmává, kvázi „vallássá” merevedett. A marxizmus–leninizmus „tanítása” – a „klasszikus szocialista rendszer” viszonyai között – a társadalom valamennyi tagja számára kötelező volt, az ettől eltérő értékek nyilvános képviselést tiltották. Az egyetlen „tudományos megalapozottságú álláspont” az uralomra került kommunista párt számára azért volt fontos, mert ezzel megakadályozhatónak tűnt az annak ellentmondó értékek és értelmezések képviselése. Magyarországon ez azt jelentette, hogy az 1950-es évek elejétől hosszú időre gyakorlatilag megszűnt a szó-

lás- és véleménynyilvánítás szabadsága. A társadalom radikális átformálásának programjában kiemelt szerepet kapott a kommunikáció átalakítása és a nyelv jelentéstartalmainak megváltoztatása. A hivatalos nyelvhasználat legtöbb eleme a paternalizmus és a katonai nyelv szókészletéből eredt. Ha változásról vagy a társadalmi-politikai átalakulásról esett szó, a „harc” volt a leggyakrabban használt kifejezés. A militáns nyelvhasználat értelmében a termelés valójában „csata”, a hiba pedig az „ellenség támadása”. A felmerülő kérdésekre csak a „párt segítsége” alapján lehetett választ adni.

A kommunista párt számára az általa képviselt ideológia következtében vált fontossá a kultúra és a társadalom valamennyi szférája feletti uralom. A totális hatalom önmagát tartotta minden érték forrásának.

1948 után tehát Magyarországon is kísérletet tettek az ország, a kultúra beolvasztására abba az idegen hagyományba, amelyet előbb a sztálini, később a szovjet birodalmi politikává silányított államszocializmus fémjelzett. Az 1956-os magyar forradalom már jelezte az átorientálás sikertelenségét, így a Kádár-korszakban ennek már egy módosított és moderált változatát igyekeztek megvalósítani.

Az egytényezősé váló politikai-társadalmi életben folyamatosan új mentálisformák, magatartásminták jöttek létre, átrendeződtek az értékek, a vita helyét a hatalmi kinyilatkoztatás vette át. A kommunista hatalomátvétellel együtt járó társadalmi átrendeződések pedig jelentős társadalmi csoportok helyzetét, státuszát változtatták meg, lényegében értelmetlen áldozatokat követelve. Az ötvenes-hatvanas évek magyarországi társadalmi átalakulása szituációs hasonlatosságot mutat a kolonizációval, amikor az idegen hatalom és értékek képviselői eszközökben nem válogatva fogadtatják el az általuk képviselt hatalmat és társadalmi rendet a meghódítottakkal, akiknek a legkisebb esélyük sincs a mérlegelésre; arra hogy elfogadják, vagy elutasítsák az újat.

A hatvanas évek végétől a kádári konszolidáció kibontakozása – eredeti szándékaival ellentétesen – lehetővé tette, hogy az ország lassan eltérjen a szovjet típusú társadalomszerveződéstől, elsősorban a második gazdaság dinamikus térhódítása révén, majd a nyolcvanas években az egyes társadalmi csoportok – részleges – gazdasági autonómia-teremtési folyamata felgyorsult, és egyre szélesebb rétegeket ért el.

Természetesen ez a négy évtizedes korszak sem tekinthető egységesnek, még akkor sem, ha az ideológiai és politikai feltételrendszer az 1948–1989 közötti években nem változott meg alapvetően. A hatvanas évek közepéig létező hatalmi modell egyértelműen totális, ettől kezdve pedig fokozatosan autoriter jellegűvé vált. Ennek megfelelően változott a hatalom, a társadalom és a kultúra viszonya is.

1948–49-től a domináns európai kulturális tradíciót a szovjet mintájú kulturális és értékrendszer váltotta fel. Ez a rendszer a maga merevségében a hatvanas

évek első feléig állt fenn. A hatvanas évek közepétől másfél évtizeden keresztül a kultúrát, a társadalmat az oldódás és a nyitás jellemezte. Lassú távolodás a dogmatikus marxista-szocialista eszményektől, oldódás az ország nemzetközi elszigeteltségéből, nyitás az új szellemi teljesítmények, kezdeményezések, a hétköznapokat egyre dinamikusabban átfőmáló tömegkommunikációs világkultúra, a modern művészeti irányzatok adaptációja felé. Ez volt az ún. három T – tiltás, tűrés és támogatás – kultúrpolitikai rendszerének az időszaka. A korszak elejét a tiltás és a támogatás dominanciája jellemezte. A szocialista korszak utolsó évtizedének magyarországi kultúráját a „kapcsolódó kultúra” fogalmával lehetne leírni, ami elsősorban a magyar és az európai kultúra műhelyeivel való kapcsolatteremtés akadályainak lassú megszűnésével járt. A társadalom- és kultúrpolitika már nem törekedett a szocialista eszmények kizárólagosságára, megelégedett a látszólagos hegemonia fenntartásával. Ez is azt mutatta, hogy a nyolcvanas évek közepén a marxista ideológia elvesztette korábbi kizárólagos szerepét, a monolitikus hatalom fokozatosan kénytelen volt engedni a társadalmi nyomásnak, a változások igényének.

A hétköznapok kultúrája – a társadalmi tér vizualitása

Közterek, tárgyak, tartalmak

A köztér, az utcakep, a közintézmények belső tere, a munkahelyek és a lakások berendezési módja alkotja a mindennapi élet kereteit, az egyéni-társadalmi tevékenységek tárgyi feltételeit, külső körülményeit. Vizuális és tárgyi kultúránk szorosan összefügg az adott társadalmi-gazdasági viszonyok által kialakított életmódtípusokkal. Magyarországon a társadalmi terek a politikai változások függvényében az 1948 és 1990 közötti időszakban többszörös funkcióváltáson mentek keresztül. Az első két évtizedes periódusban az ideológia és a propaganda egyeduralma volt a jellemző, a másodikban, pedig a „kvázi fogyasztói társadalom” értékeinek egyre markánsabb megjelenése, közvetítése és a terek részleges humanizálódása.

A negyvenes évek végétől a magyarországi közterek által nyújtott vizuális élmény is jelentősen átalakult. Eltávolították azokat a rendszerint reakciónak, retrográdnak, nacionalistának ítélt alkotásokat, amelyek a Horthy-korszakra emlékeztettek, vagy a hatalom megítélése szerint a szocializmussal szemben álló értékeket közvetítettek. Így a vallásos jelképek, vallási tárgyú műalkotások nagy része is eltűnt a közteterekről, és az új követelményeknek megfelelő alkotásokat állítottak a helyükbe. A korszak jellemző köztéri alkotása az ideológiai, politikai üzenetet tartalmazó emlékmű, amelynek alakja optimizmust és dinamizmust sugározva, a „szébb jövő” ígéretét közvetítette.

A Rákosi-korszak jelképévé vált, nyolc méter magas Sztálin-szobrot 1951. december 16-án 80 ezer ember jelenlétében avatták fel Budapesten, az akkori Fel-

vonulási téren. Mikus Sándor alkotása az ötvenes évek első felében betöltötte a propaganda által kitűzött célt. Nem csupán a korszak jelképévé, hanem kultikus tartalmakat is hordozó bálvánnyá vált, amelyben – a kommunista párt vezetőinek értelmezése szerint – „egy évezred magyar történelmének valamennyi progresszív törekvése megtestesül”. A *Szabad Nép* korabeli cikke úgy vélte, „a városunk fölfe magasodó Sztálin-szobor azt hirdeti, [...] hogy a hazát szeretni és hűnek lenni a Szovjetunióhoz, hazafiasnak lenni és proletár módra nemzetközinek lenni – egyet jelent” (*Szabad Nép* 1951:3). A Sztálin-szobor felállításának és ledöntésének is igen sajátos a szimbolikája. A megrendelő egyértelműen az eszmei-birodalmi kötődést akarta kifejezésre juttatni a monumentális méretű köztéri alkotás létrehozásával. A ledöntése pedig nyilvánvalóan annak a rendszernek a bukását is kifejezi, amelyik a bálványt létrehozta. A Sztálin-szobor ledöntését követően a fővárosi köznyelv sokáig ironikusan „Csizma térként” emlegette a teret, amelynek ismételt birtokbavételét az 1956-os forradalom napjaiban az is jelezte, hogy a térdmagasságban elvágott szobor talapzatát nemzeti színű zászlókkal díszítették. A ledöntött szobrot egyébként 1956 októberében Budapest központjába vontatták, és a tömeg napokon keresztül szorgos munkával darabokra törte. A szerencsésebbek egy-egy darabot évtizedeken keresztül őrizgettek otthonukban.

Az 1956-os forradalom után a ledöntött Sztálin-szobrot nem állították helyre. A térre 1965-ben Lenin-szobor került, amely 1988-ig maradt a helyén kultikus alkotásként, akkor felújításra hivatkozva leemelték a talapzatáról, és már nem került vissza. A Lenin-szoborral díszített Felvonulási tér/Dózsa György út évtizedeken keresztül a kiemelt állami, politikai tömegrendezvények színtere volt.

A közterek használatának az ünnepi alkalmakkor megvolt a pontos koreográfija. A felvonulásokhoz a települések központi részén rendszerint dísztribünöket építettek, ahol a helyi vezetők, gyakorta egy-egy országos vezető társaságában, fogadták az adott téren, utcán „lelkesen” felvonuló dolgozók köszöntését. Az ünnephez kötődően rendszerint elkerülhetetlen volt a szovjet hősi emlékművek, a nagyobb településeken a Lenin-szobrok megkoszorúzása, ahol a politikai és állami vezetők mellett a dolgozók, az ifjúság képviselői is virágot helyeztek el. A szigorúan ellenőrzött tereken a spontán megmozdulásoknak nem volt helyük, erről a rendőrség gondoskodott.

Az ötvenes évektől a középületek a propaganda eszközeivé váltak. Homlokzatukat vörös csillagok díszítették, a községházák előtt 1956-ig szégyen- és dicsőségtáblák álltak. Ezt követően a magyar közterek és az általuk nyújtott vizuális hatások is fokozatos átalakulásokat mentek át. A hatvanas és hetvenes években csökkenő mértékben, de megőrizték ideológiaközvetítő szerepüket. A hatvanas évek elejétől a magyar városok többségében Lenin-szobrokat emeltek. Nyíregyhá-

zán például az 1980-ban felállított Lenin-szoborral az addigi Szabadság tér neve Lenin térre változott. Az aktuális jelszavakat hordozó táblák az utak mentén, a gyárak, intézmények falain a hetvenes évek végéig országszerte megtalálhatók voltak. A háborút követő évek során, szinte minden magyar település központi helyén, igen gyakran a templomkertben vagy közvetlenül mellette, emlékművet állítottak a második világháborúban elesett szovjet katonáknak. A kegyeleti funkció ezek esetében másodlagossá vált, az ott élők számára elsősorban a szovjet impérium részévé válást szimbolizálták.

Az ötvenes évekkel ellentétben a Kádár-korszakban az állami és a pártvezetők portréi már nem vagy csak egyre kevésbé tartoztak a közterek, nyilvános terek állandó díszítőelemei közé, a hetvenes években már csak az állami és munkásmozgalmi ünnepek alkalmából rendezett felvonulásokon, nagygyűléseken kerültek elő s maradtak a rituálé elengedhetetlen részei. A technikai fejlődés ezeket a köztéri elemeket sem hagyta érintetlenül. Nyíregyházán például a hetvenes évek közepén már megvilágított, formatervezett reklámtáblákat, propagandaeszközöket helyeztek ki, a városi utak mentén jelszavakat tartalmazó táblák igyekeztek erősíteni a társadalom ideológiai elkötelezettségét. A tárgyak, a terek, az épületek, a köztéri művészeti alkotások közvetítették az ideológia leegyszerűsített üzeneteit.

A fogyasztást népszerűsítő reklámok, köztéri plakátok az ötvenes években gyakorlatilag majdnem teljesen elveszítették korábbi szerepüket. A hatvanas évek konszolidációs politikája a fogyasztás előtérbe állításával újra egyre nagyobb teret nyitott a reklámnak. A vizuális hatásokra építő köztéri reklám azonban még a hetvenes években is fantáziaszegény volt, s a fogyasztás mellett gyakran pedagógiai tartalommal is rendelkezett. A kereskedelmi reklám igazán dinamikus csak a nyolcvanas évektől vált ismét a társadalmi tér elválaszthatatlan tartozékává. A szocialista korszak közterei által közvetített vizuális hatások általában ingerszegény környezetről tanúskodtak.

A szocializmus építészetére jellemző volt egyfajta megalománia, a monumentális épületek, köztéri alkotások létrehozása. 1950 után az építészetnek is elkerülhetetlenül meg kellett felelnie a szocialista realizmus követelményének. Az effajta építészet elsődleges funkciója az egyenlőségnek, a munka és az élet összetartozásának, a közösségi élet magasabbrendűségének a közvetítése volt. Az épületeknek, köztereknek tükrözniük kellett a szocialista gazdasági rend fölényét, a munkásosztály hatalmát és célkitűzéseit. Az „új élet” megteremtését szimbolizáló szocialista városok – például Sztálinváros/Dunaújváros – építészei igen gyakran olyan épületegyütteseket, köztereket hoztak létre, ahol zöldövezetnek nem jutott hely. A kizárólagossá vált szocreál építészeti elmélet és gyakorlat formakészletét az eklekticizmusból emelte át.

A magyar építészet második világháborút megelőző modernista fejlődési folyamatát az ötvenes évek elején a szocreál stíluseszménye megszakította. A „haladó hagyományok” erőltetése egy időre lehetetlenné tette az építészek számára, hogy alkalmazzák az építészet modern törekvéseit. Változás csak az ötvenes évek végétől következett be, ám a formai kötöttségek alóli megszabadulással együtt járó újító hullám a hatvanas évek közepére kifulladt, s az országban szinte mindenütt ugyanolyan jellegtelen épületek kezdtek épülni. A „sivár modernség” alkotásai egyáltalán nem alkalmazkodtak környezetükhöz, sőt az új, a korszerű építészet kizárólagos megjelenítőiként tüntetően szemben álltak a régi épületekkel. E leegyszerűsítő szemlélet jegyében „tarolták le” egyes városok történelmi központját, hanyagolták el értékes műemléki együttesek helyreállítását.

Az „arctalan építészet” a hetvenes évek első felétől fokozatosan háttérbe szorult, új műhelyek alakultak. Fontosabbá váltak az épületeknek a környezettel alkotott viszonyai, az utcák és terek szerepe. Az építőművészet mozgásterét behatároló külső feltételek a hetvenes–nyolcvanas évek fordulójától megváltoztak. A gazdasági válság miatt fontosabb lett a takarékoság, az állami beruházások csökkentek, a „mindent elsöpörni” szemlélet helyébe az értékmegőrzés elve lépett. Az építészeti szemlélet pedig sokszínűbbé vált azzal, hogy a modernség – olykor – túlzott leegyszerűsítéseivel szemben megjelent a kifejezésbeli gazdagságra törekvés, a történelmi emlékezet felidézése, a funkcionalitás figyelembevétele mellett az alternatív megoldásokat kereső, az ökológia kérdéseit előtérbe állító szemléletmód.

Magánterek, lakóterek – kívülről és belülről

A településeken belül a házak és intézmények elhelyezkedése és rendje a helyi társadalmi viszonyokra is utalt. A lakóház helye a településen, a lakás mérete és minősége mutatta tulajdonosának a társadalomban elfoglalt pozícióját. Annak ellenére, hogy a társadalmi szokásrendszer a hatvanas–hetvenes években még a falvakban is jelentősen átalakult, megőrződött valamennyi a korábbi térbeli szerkezetből, presztízsből.

A szocialista korszakban épített lakótelepeknek a tömeges lakásigények kielégítése mellett a társadalmi nivellálódást is elő kellett segíteniük, a technológia és az ideológia összekapcsolódása jegyében. Lakótelepek már az ötvenes években is épültek, de rendszerint csak néhány ezer fő számára teremtettek új lakásviszonyokat, másrészt hagyományos kivitelezésű, többnyire alacsony, 3-4 emeletes épületekből álltak.

A szovjet nagypaneles házgyári technológia meghonosítását követően az 1967-től épülő, átlagosan 20-40 ezer fős lakossággal rendelkező lakótelepek kezdetben a városok peremén jöttek létre, majd fokozatosan közelebb kerültek a városok belső

területeihez. A „modernizációnak” történelmi városrészek, így Óbuda, Debrecen, Kecskemét történelmi városmagja is teljes egészében áldozatul estek.

Az új lakóterület helyének kiválasztásakor figyelmen kívül hagyták az életminőséggel kapcsolatos elemi igényeket, az adott város településszerkezetéből fakadó követelményeket, a közlekedés rendszerének kérdéseit. Magyarországon a hatvanas–nyolcvanas évek között épült lakótelepek vizuálisan érdektelenek. A többnyire négyszintes fekvő, vagy tízszintes álló hasábformával együtt járt a szerény – átlagosan 45–53 m² – alapterületű lakás, a monotonia. A tényleges lakótelepi térben olyan alacsony volt a tárgyak száma, oly kevésbé változatosak az alkalmazott formák, hogy hagyományos értelemben vett vizuális rendről alig lehet beszélni. Ezeknek a tereknek a funkciója a biológiai létfenntartás minimumára redukálódott. Végső soron a panelházakból álló lakótelepek alacsony szintű lakáskomfortot jelentenek, a ritka kivételektől eltekintve. 1985-ben országosan 408 lakótelep 518 ezer lakásában 1,6 millió fő lakott. A tömeges állami lakásépítések a nyolcvanas évek második felében gyakorlatilag megszűntek. Már nem épült több „egyenpanel” épület. Ezt az évtized során felváltotta az egyéni igényekre figyelő magán- és társasházi lakásépítés. A kibontakozó lakóház-építészet, az újra kialakuló új középosztályi és jómódú társadalmi csoportok reprezentációjának eszközzé vált.

A kor „szocreál” építésze főként a már meglévő városi tereket alakította át, a falusi térségekben kevésbé érvényesült. Itt a hatvanas–hetvenes évek fordulóján bontakozott ki egyfajta egységesítési kísérlet, a kockaházak, a sátortetős házak építésének szorgalmazásával. Ezt a hetvenes évektől fellendülő magánéros házépítés váltotta fel, ami sokféle stíluselemből álló, a vagyoni helyzetre is utaló lakótereket teremtett. A városi és a falusi lakásviszonyok között alapvető különbség, hogy a falusi házakban a lakások a városiak jelentős részénél sokkal tágasabbak, az épület viszonya is harmonikusabb a környezethez.

A hatvanas–hetvenes években a faluról városba költözők nemcsak lakóhelyet, hanem életmódot is váltottak. Rendszerint elhagyták régi tárgyaikat, bútoraikat, és az új környezet által diktált normákat követve rendezték be lakásukat. A használati tárgyak radikális cserélődése a hetvenes évek folyamán a falusi háztartásokban is végbement. A kockaházakat építők már nem vitték magukkal korábbi eszközeik többségét. A hagyományokhoz való ragaszkodás és az újíto kedv ellentétét jelezte, hogy a hetvenes években épített új falusi házak jelentős részében, ha részben átalakítva is, de meghagyták a reprezentatív teret jelentő tisztaszobát.

A falusi lakások belső rendjében az első jelentős átalakulás a hatvanas évek második felében kezdődött. Az új bútorok – ezek már nem kézműves munkák, hanem bútorgyárak termékei – az ekkoriban házasodók otthonaiban jelentek meg. Általában egy kihúzható kétszemélyes kanapéból, két szekrényből, egy fé-

nyezett asztalból és négy kárpitozott székből álltak. A hetvenes évek közepétől a falusi háztartásokban is a szekrényosor berendezés vált általánossá, ami általában két fotelből, két székből, egy dohányzó asztalból, egy kétszemélyes kanapéból és a 4-5 tagra osztott szekrényosorból állt. Az újabb modernizációs hullám meghonosította a franciaágyat, elfogadottá tette a külön étkezőtér kialakítását, és a lakások megnövekedett szobaszámának megfelelően átalakította a lakótérhasználati szokásokat. Amíg a korai kockaházakban a rendelkezésre álló térnek csak a kisebbik részét – a konyha és egy szoba – használták mindennap, a nagyobbik rész pedig reprezentációs célokat szolgált, addig az újabb építésű – egyre gyakrabban emeletes – házakban a generációk már egyre inkább saját szobákkal rendelkeznek, külön hálószobába kerülnek a szülők, terjed a gyerekszoba. A ház legnagyobb szobája rendszerint egyszerre nappali, ahol a televízió is helyet kapott, vendég- és tisztaszoba is. Az emeletes épületekben az alsó szint vált a mindennapi tevékenységek színterévé, a felső szinten pedig a hálószobák kaptak helyet, a több fürdőszoba kialakítása a nyolcvanas évektől vált divatossá. Az alagsorban a gazdasági tevékenységhez szükséges műhely, garázs, raktár kapott helyet.

A városi munkáslakások – a megváltozó lakásviszonyok közepette is – általában követték a húszas–harmincas években kialakult divatokat, a szoba-konyhás, majd a másfél-kétszobás lakások nélkülözhetetlen berendezési tárgya volt többek között a kettős ágy, a sötét színű, rendszerint kétajtós ruhásszekrény és a használati és dísz tárgyak tárolására egyaránt alkalmas kombinált szekrény. „A falusi környezetből városba kerülő és munkássá váló réteg a polgár-paraszti lakásmintát hozza magával, részben ezt követi, részben pedig annak a városi kispolgári rétegnek a bútorozási módját, melyhez leginkább hasonlítani akar.” (S. Nagy 1987:119)

A hatvanas–hetvenes években a polgári-kispolgári lakásnak jellegzetes berendezési tárgyai közé tartozott a vitrines szekrény, a kihúzható, világítótesttel is ellátott ágy, a dohányzóasztal, nagyméretű kárpitozott fotelekkel. Ugyancsak jellemző e lakásbelsőkre a tárgy kultusz, amikor használati és dísz tárgyak halmozásával igyekeznek jelezni saját anyagi helyzetüket. Ezekben a lakásokban is rendszerint kiemelt helye volt a televíziónak, amelyet – a falusi háztartások egy részéhez hasonlóan – csipketerítővel, textíliával takartak le, és dísz tárgyakkal ékesítettek. A (kis)polgári meghatározás a háború utáni évtizedekben csökkenő mértékben jelentett társadalmi csoportot, de életstílust kifejező tartalma továbbra is megmaradt. A magyar államszocializmus lakáskultúrájának sajátossága volt a lakások alacsony szobaszáma, a viszonylag szűkös privát tér. Ennek következtében nem volt lehetőség a különböző tevékenységek elkülönítésére és a személyes elkülönülésre, ami a modern polgári lakáskultúra alapvető jellemzője.

1948 után a politika és az ideológia a magánterekben is megjelent. Ebben azonban sajátos kettősség volt megfigyelhető, mivel a magánterekben továbbra

is erőteljesen jelen voltak a vallásos kötődést kifejező tárgyak, de a politikai azonosulás kifejezéseként – különösen az ötvenes évek elején – gyorsan terjedtek a Sztálin- és Rákosi-portrék, -mellszobrok, a sztahanovista kitüntetések is. S hogy ez nem pusztán a külső elvárásnak való megfelelés igényéből fakadt, azt többek között az is mutatja, hogy a politikai vezetők képei a magánterekben a családi fotókkal egyenrangú helyekre kerültek. A politikai tartalmak megjelenése a magánterekben ezzel együtt is korlátozott maradt, a vallási és családi relikviák megőrizték meghatározó szerepüket a magánterek díszítésében. A magánterek a hetvenes évektől már a „kvázi fogyasztói társadalom” értékeit jelenítették meg a tárgyfelhalmozás segítségével, aminek része volt a nehezen beszerezhető, ezért is értékesnek tartott márkás italok kiállítása a szekrénysor tetején, az üres sörösdobozok gyűjtése és gúlában felhalmozása a konyhaszekrényeken, a presztízsertékű háztartási eszközök jól látható elhelyezése. A televíziózás széles körű elterjedésével a készülékeket rendszerint a lakások központi terében helyezték el.

A városi lakások arculatában, az ötvenes–hatvanas években némiképp háttérbe szorultak a korábban a társadalmi helyzetet is jelző lakberendezési elképzelések, tárgyak. A lakások belső terének alakításában az emberek nagy része a velük azonos helyzetű és életvezetésű csoportok által kialakított mintákat követte. „Az államszocializmus keretei között az emberek a 20. századi fogyasztói társadalom polgáraihoz illeszkedve fogyasztáscentrikusan, örömelvűen, érzelmileg motiváltan igyekeznek berendezni személyes területüket. Nem a polgári puritán, célszerű, takarékos lakásmintát követték, hanem a modern fogyasztói társadalom tárgyhalmozó lakásmintáját.” (S. Nagy 1997:52) A magyar lakáskultúra átalakulása ebben az időszakban a kulturális hagyományok és szokások átrendeződésére is utal. A privátszférára koncentrált életforma általánossá válása a nyugat-európai fogyasztói társadalmakkal való azonosulás vágyáról is tanúskodik.

Az ötvenes évekhez képest a használati, a dísz- és olykor a társadalmi státuszt is jelző tárgyak iránti igények a hetvenes években kielégíthetővé váltak. A nehézkes beszerzési lehetőségek és a szűkös kínálat ellenére a társadalom tagjainak jelentős része úgy érezte, hogy magánkörnyezetét immár szabadon alakíthatja, jómódot teremthet, és a biológiai szükségleteinek kielégítésén túl fogyaszthat ételt, italt, vásárolhat vagyontárgyakat (telket, hétvégi házat, autót). Nyomon követhető az a folyamat, amelynek során a hetvenes években még státusszimbólumnak számító márkás italok a nyolcvanas években a mindennapos fogyasztás tárgyaivá váltak.

A fogyasztás, a tárgyak jelentősége és hatása a gondolkodásra

A második világháború utáni legnagyobb életstílusváltás Magyarországon a hatvanas–hetvenes években zajlott le. Az ötvenes évek katasztrofális hiánykorszaka után, a hatvanas években az ennivaló volt a fő fogyasztási cikk, a hetvenes évek

elejétől pedig a lakás, a lakberendezési tárgyak és a tartós eszközök fogyasztása vált jellemzővé. A változás háttérében a második gazdaság megerősödése állt, ez tette lehetővé a lakossági jövedelmek dinamikus növekedését. A korszak első részét némiképp publicisztikus megfogalmazásban „gulyáskommunizmusnak”, második szakaszát pedig „friziderszocializmusnak” is nevezték.

A szocialista korszak viszonyai között a fogyasztás, a vagyonszerzés, a vagyongyűjtés nem tartozott a rendszer által támogatott tevékenységek közé. Ennek ideológiai okai voltak, hiszen a szocialista rendszer köztulajdon-felfogása ellentétes volt a személyi használaton túlmutató, felhalmozási célú magántulajdonnal, a vagyonfelhalmozást nem lehetett összhangba hozni a marxizmus–leninizmus társadalmi egyenlőség megteremtésére irányuló törekvésével. A magántulajdon ráadásul alkalmat adhat a munka nélküli jövedelemszerzésre és a kizsákmányolásra, ezek pedig ellentétesek a marxista szocializmus tételeivel. Kádár János egyik – hetvenes évek elején elmondott – beszédének részlete jól szemlélteti a vagyonszerzéssel kapcsolatos hivatalos álláspontot. „Helyeseljük, ha valaki becsületes munkával keresett pénzét megtakarítja, és televíziót, hűtőszekrényt, motorkerékpárt, autót vagy bármi egyebet vesz magának, utazik, vagy családi házat épít. De nem helyeseljük, ha valakinek az életszélélete annyira eltorzul, hogy nem a becsülettel végzett munka emberi öröme, az annak révén elnyert tisztesség adja élete értelmét, hanem fődolog lesz számára a szerzés, a hörcsöggként való gyűjtés.” (Kádár 1968:83.) A szocialista korszak anyagi gyarapodása igen nagy erőfeszítést igényelt a lakosságtól. A jövedelemszerzésre fordított idő magas aránya egyértelműen jelezte a családi stratégiák változását, azt hogy a hatvanas évek elejétől a családok többsége élt az egyre szélesebbre nyíló mellékjövedelem-szerzési lehetőségekkel.

A szocialista hiánygazdaság viszonyai között a magángazdálkodás igen gyakran jelentős extraprofitot termelt, ebből finanszírozható volt a család fogyasztási javainak felhalmozása, a vagyonosodás. A hiánygazdálkodás viszonyai között a rendszer szélén tevékenykedő magánzók számára felértékelődtek a személyes kapcsolatok, erősödött a korrupciós hajlam, hiszen áruhoz és anyaghoz csúszópénz nélkül nehezen lehetett hozzájutni, és folyamatosan erősödött a jövedelemeltitkolási hajlandóság. Az extrabevételek tulajdonosai nagy gondot fordítottak arra, hogy anyagi gyarapodásuk a külsőségekben csak elviselhető mértékben haladjon meg a közvélemény és a hatalom által még tolerálható szintet. (A jól felszerelt, igényesen kivitelezett családi ház és a gyakran cserélt keleti gyártmányú – ritkábban nyugati autó – volt a fogyasztás csúcsa, ezt lassan a nyugati és tengerentúli szervezett turistautazások egészítették ki.)

Az átlagos, önmagát a társadalmi középhez soroló magyar számára a lakás mellett, a fogyasztás és a társadalmi presztízs kifejezésének eszközévé vált a személyautó. „Az 1970-es évek elejétől Magyarországon az autó szimbolikus jelentőségű

tartós fogyasztási cikknek számított. Tömeges elterjedésével a motorkerékpárt váltotta fel, amit mutat, hogy míg az 1950-es évek végén készült magánfényképeken a boldog tulajdonos új motorja mellett pózolt, bő egy évtizeddel később már ugyanilyen beállításokat a boldog Trabant–Wartburg- vagy Zaporozsec-tulajdonosok készítettek. [...] a gépkocsikat többnyire a szomszédos szocialista országokból szerezték be. A kínálati oldalt ezen autók, míg a keresletet a hosszú éveig tartó várakozás jellemezte. Az autó ebben az időszakban a legálisan birtokolható luxuscikkek közé tartozott, birtoklásához komoly erőfeszítéseket kellett tenni, és hosszú éveket kellett rá várni.” (Karlaki 2008:84)

A fogyasztás és az életminőség változásaira is utal az, hogy 1948 után terjedt el a villamosenergia széles körű felhasználása. 1941-ben a lakások mindössze egynegyedében volt villany, 1960-ban háromnegyedében, 1990-ben pedig már majd teljesen tekinthető az ellátottság. Ugyancsak a hatvanas–hetvenes évek időszakában változott meg a magyar háztartások felszereltsége. Döntő többségük ekkor szerezte be első mosógépét, centrifugáját, majd ezt automata mosógépre cserélte, ekkor vették az első hűtőszekrényeket. Ebben az időben bontakozott ki a szórakoztató elektronikai eszközök beszerzése, majd a magnetofont és a lemezjátszót a nyolcvanas évektől fokozatosan felváltották a magas fokú hanghűsítést nyújtó zenegépek, hifik, színes tévék, videomagnók.

A fogyasztás mint a jobb élet záloga a közgondolkodást is materializálta. Így a jóléttel kapcsolatos értékek előtérbe kerülése felgyorsította az ideológia fokozatos formalizálódását. Bár ott voltak a jelképek, az ötágú vörös csillagok a középületeken, a hétköznapi embert ez már nem érdekelte a hetvenes–nyolcvanas évek Magyarországon, egyszerűen elviselte ezek jelenlétét. Egy új nyugati gyártmányú autó látványa, ami a nyolcvanas évek elejéig viszonylag ritka volt, nagyobb figyelmet keltett.

A korábbi – individuális – polgári értékek az ötvenes évektől elveszítették jelentőségüket, rosszabb esetben a ragaszkodás hozzájuk egyértelműen társadalmi és politikai hátrányt jelentett. Az emberi erőforrások fokozatosan „elrejtődtek” a pazarló rendszer elől, és rejtett formában hasznosultak. Ez meggyorsította a második gazdaság megerősödését, ami visszahatott a társadalom gondolkodásmódjára és értékrendjére. Az általános társadalmi vélekedés szerint, ami a magánszférában készült, az csak jobb lehetett az államinál. A köznyelvben „maszeknak” (magán-szektor = maszek) nevezett áruk és termékek gyakran valóban jobb minőségűek voltak, a „maszek” éttermekben többnyire valóban jobb volt az étel minősége, udvariasabb a kiszolgálás. Jelentősen emelkedett azoknak a presztízse, akik ki tudták játszani az állami gazdasági szabályokat, akik úgynevezett „ügyes emberek” voltak. Ezzel párhuzamosan erősödtek a gazdasághoz, a racionális gazdasági magatartáshoz kötődő értékek, s ennek következtében fokozatosan új értékek és

életmódok alakultak ki. Mindezeknek volt egy korlátjuk: a politikával érintkező értékek és magatartásformák lényegében változatlanok maradtak.

A hatvanas–hetvenes évek magyarországi értékviszonyainak jellegzetessége ugyanakkor az, hogy számos individuális érték magas fokú stabilitást mutat, s ez a későbbiekben is így maradt. Az adott viszonyok között figyelemre méltó jelenség a magyar társadalom magas fokú individualizációja a nyolcvanas évek elején. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a hatalom csökkenő ideológiai nyomásával szemben megerősödött minden olyan érték és magatartásforma, amely az anyagi jóléthez kapcsolódott.

A hetvenes évek végén a magyar társadalomban igen erősnek mondható az anyagi jólét megteremtésének igénye, ami azzal magyarázható, hogy a korábbi évtizedek anyagi, politikai korlátainak enyhülése, a hosszúra nyúlt szűkösség korszakának lezárulása után a tervek és a vágyak teljesülésének feltételei folyamatosan javultak. Mindez a mindennapok kultúrájában egy kevert, individuális, kollektivistá, a tudatos és kevésbé tudatos polgári mentalitás elemeit tartalmazó, a fogyasztáscentrikusság és a hiánygazdaság által meghatározott, összetett értékrendként, alkalmazkodási és viselkedési stratégiaként jelent meg.

Összegzés

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy bemutassam a magyar államszocialista korszak mindennapi kultúrájának néhány jellegzetességét az ideológia, a közterek, a magánterek, a fogyasztás és az értékek felől közelítve. Jól látható, hogy a korszakot sajátos kettősség jellemzi. Egyfelől a kommunista politika és ideológia olyan értékrendszert képviselt, amelynek központi eleme volt a puritanizmus és egyenlőség eszménye, ami a rendszer fennállása alatt mindvégig szemben állt nemcsak az 1945 előttről átöröklődött polgári, kispolgári értékekkel és mentalitással, hanem a legkülönbözőbb társadalmi csoportokhoz tartozók értékeivel és mentalitásával is. Másfelől az a rendszer, amely a kezdeti években a magánéletbe beavatkozva is a kollektivismust, a fogyasztás korlátozásával pedig az egyenlőséget kísérte meg erősíteni, 1956 után ennek az ellenkezőjére kényszerült rá. Hiszen a konszolidálódó Kádár-rendszernek nemcsak elfogadnia, hanem legalább hallgatólagosan támogatnia kellett az egyéni kezdeményezéseket, az egyéni érdekelttség megteremtését, az egyén felértékelődését. Biztosítania kellett nemcsak a hozzáférést az alapvető javakhoz, hanem a felhalmozásuk lehetőségét, s ha nem ugyanazon a szinten is, de a nyugat-európai fogyasztói modellek, szokások követettségét szintén. Ez tette lehetővé a rendszer működőképességének fenntartását, de paradox módon fenntarthatatlanná válását is gyorsította. Hiszen a hosszú ideig a gazdasági tevékenységekre korlátozott polgárosodás olyan régi/új normákat állított előtérbe, amelyek révén a mindennapok struktúrái fokozatosan átformá-

lódta. Mindez kikényszerítette a polgári jogok kiterjesztését, ami együtt járt a mindennapok kultúrájának teljes átalakulásával az 1989–90-es rendszerváltást követően.

IRODALOM

- BOJÁR IVÁN–VADAS JÓZSEF (2004) *A magyar design 150 éve*. Budapest: Vertigo.
- BRANCZIK MÁRTA–KELLER MÁRKUS (szerk.) (2011) *A korszerű lakás, 1960. Az óbudai kísérlet*. Budapest: Terc.
- CSIZMADY ADRIENNE (2008) *A lakóteleptől a lakóparkig*. Budapest: Új Mandátum.
- FEHÉR FERENC–HELLER ÁGNES–MÁRKUS GYÖRGY (1991) *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest: Cserépfalvi.
- FEHÉRVÁRY, KRISZTINA (2013) *Politics in Color and Concrete. Socialist Materialities and the Middle Class in Hungary*. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press.
- FEHÉRVÁRI ZOLTÁN–HAJDÚ VIRÁG–PRAKFAI ENDRE (szerk.) (2006) *Modern és szocreál*. Budapest: Magyar Építészeti Múzeum.
- HANKISS ELEMÉR–MANCHIN RÓBERT–FÜSTÖS LÁSZLÓ: (1980) *Az életcélok szerepe az emberek életében*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- HANKISS ELEMÉR–MANCHIN RÓBERT–FÜSTÖS LÁSZLÓ–SZAKOLCZAI ÁRPÁD (1982) *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendjének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet.
- KÁDÁR JÁNOS (1968) *Hazafiság és internacionalizmus*. Budapest: Kossuth.
- KALMÁR MELINDA (1998) *Ennivaló és hozomány – a korai kádárizmus ideológiája*. Budapest: Magvető.
- KAPITÁNY ÁGNES–KAPITÁNY GÁBOR (1995) *Rejtjelek 2*. Budapest: Kossuth.
- KAPITÁNY ÁGNES–KAPITÁNY GÁBOR (2000) *Beszélő házak*. Budapest: Kossuth.
- KARLAKI ORSOLYA (2008) *Autó-mobil? Személygépkocsi-használat a Kádárkorszakban*. *Múltunk*, 3., 84–97. Hozzáférés: <http://real.mtak.hu/10217/1/Valuch%20book%20impr%201-348-1.pdf>
- KORNAI JÁNOS (1992) *The Socialist System*. Princeton: Princeton University Press.
- PRAKFAI ENDRE (2002) *Szocreál – Budapest építészete 1945–1959 között*. Budapest: Városháza.
- PRAKFAI ENDRE–SZÜCS GYÖRGY (2010) *A szocreál Magyarországon*. Budapest: Corvina.
- PÓTÓ JÁNOS (2003) *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és a politika*. Budapest: Osiris.

- ROMSICS, IGNÁC (2001) *Hungary in the twentieth century*. Budapest, Corvina.
- SISA JÓZSEF–DORA WIEBENSON (szerk.) (1998) *Magyarország építészetének története*. Budapest: Vince.
- S. NAGY KATALIN (1987) *Lakberendezési szokások*. Budapest: Magvető.
- S. NAGY KATALIN (1997) Fogyasztás és lakáskultúra Magyarországon a hetvenes években. *Replika*, 26, 47–53.
- Sztálin elvtárs szobra. *Szabad Nép*, 1951. december 16., 3.
- VALUCH, TIBOR (2000) A Cultural and Social History of Hungary 1948–1990. In Kósa, László (ed.) *A Cultural History of Hungary*. Budapest: Corvina–Osiris, 249–349. Vol. 2., In the Nineteenth and Twentieth Century.
- VALUCH TIBOR (2001) *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris.
- VALUCH TIBOR (2013) *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből Magyarországon a második világháborútól napjainkig*. Budapest: Napvilág.
- VADAS JÓZSEF (2014) *A magyar iparművészet története a századfordulótól az ezredfordulóig*. Budapest: Corvina.